

הפסוקים הנכפלים באמירת הלל ומנהגי נענועי הלולב בזמן אמירתם

מאת
ע. הילרסהיימר
ירושלים

יש מקומות שבזמן אמירת ההלל שר הקהל יחד עם הש"ץ את הפסוקים "הללו את ה' כל גוים" עד "יאמרו נא יראי ה' כי לעולם חסדו". הציבור אינו עונה על הפסוק (הראשון) הודו לה' כי טוב וגם לא על כל אחד משלושת הפסוקים יאמר נא ישראל, יאמרו נא בית אהרן ויאמרו נא יראי ה' עם הפסוק הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו. כך גם ב"אנא ה' הושיעה נא ואנא ה' הצליחה נא", כי גם פסוקים אלה נאמרים על ידי החזן והציבור ביחד, ולא כמקובל, שהחזן אומר (פעמיים) כל אחד משני פסוקים אלה והקהל עונה עליהם.

בכוונתי לבדוק במאמר זה מה דעת הפוסקים לדורותיהם בענין זה. אמנם היו בתקופת המשנה והתלמוד מנהגים שונים באמירת כל ההלל, כפי שמבואר בבבלי סוכה לז-לח ורש"י ותוספות שם¹, אך כבר ר' חנן בר אבא, דור שני של האמוראים בבבל, אומר (לפחות לחלק מן הענין) "...הוא (הש"ץ) אומר אנא ה' הושיעה נא והן (הציבור) אומרים אנא ה' הושיעה נא, הוא אומר אנא ה' הצליחה נא והן אומרים אנא ה' הצליחה נא, וגם רבא (שם) קבע, ש"מצוה לענות ראשי פרקים, הוא (הש"ץ) אומר אנא ה' הושיעה נא והן אומרים אנא ה' הושיעה נא וגו'".

רש"י (שם, ד"ה ממנהגא דהלילא) מפרש "...מהו עיקר קריאת הלל שתיקנוהו תחילה לפי שכל חייבין בקריאתו ואין הכל בקיאים בו תקנו אחד קורא ואחרים שומעים והכל עונים מקצת ועכשיו שכל בני כנסיותינו בקיאים וקוראים אותו כולו ואעפ"כ עונים שתי פעמים הללויה והודו לה' ואנא מכאן אנו יכולים ללמוד מה תקנו הראשונים לענות למי שאינן בקיאים ובקיאים".

בראש וראשונה יש לברר, אם היום כל אחד חייב לומר בעצמו כל מילה בתפילת הלל, למרות שאנו לומדים, שהשומע כעונה, או אם הציבור יוצא ידי חובתו כאשר הוא שומע את התפילה מהחזן (ואז כמובן צריך החזן לכוון להוציא את הקהל ידי חובתו והקהל

1. המנהגים השונים תוארו במפורט באנציקלופדיה תלמודית, כרך ט, ערך הלל, טורים תס-תיב.

מצדו צריך גם הוא לכוון לצאת ידי חובתו על ידי השמיעה מהחזון²). רש"י הנ"ל עונה במידה מסוימת על שאלתנו: "מכאן אנו יכולים ללמוד מה תקנו הראשונים לענות למי שאין בקיאים ולבקיאים", לאמור שכולם — בקיאים ואינם בקיאים כאחד — חייבים לענות על הפסוקים, דהיינו לומר אותם בעצמם (ואנחנו כיום נחשבים כבקיאים), אך הענין תלוי בשאלה אחרת — האם אמירת הלל היא מצוה דאורייתא או מצוה דרבנן³.

מהגמרא במס' תענית כה, ב וערכין י, א ניתן להבין, שמצוות הלל בכל הימים שגומרים אותו (אינם "מדלגים") — כלומר בליל שימורים, ביום א' דפסח, בשבועות, בח' ימי סוכות ובח' ימי חנוכה — היא מדאורייתא, בניגוד להלל בראש חודש, שלגביו אומרת הגמרא (שם) במפורש "הלילא דרישי ירחא לאו מדאורייתא" (ולפי רש"י שם, אף לא מתקנת נביאים). לזה יש להוסיף את מה שאומרת הגמרא (פסחים קג, א) בענין הלל בליל שימורים: "הלל זה מי אומר נביאים שביניהן תקנו להן לישראל שיהו אומרים אותו על כל פרק ופרק ועל כל צרה וצרה שלא תבוא עליהן ולכשנגאלין אומרים אותן על גאולתן". דעה זו, שמצוה היא לפחות כמעין דאורייתא מביא גם, אם גם לא במפורש, בעל הלכות גדולות (בה"ג, הוצ. ר"ע הילדסהיימר זצ"ל, עמ' 83), על פי הגמרא בתענית ובערכין "מחייבין למימר הלילא וגו'".

רבנו חננאל מעיר בענין הלל בראש חודש טבת, שחל כידוע תמיד בחנוכה, "הלל בחנוכה הוא כמו הלל של תורה". הסמ"ג (ספר מצות גדול, הל' חנוכה) מזכיר את מצות הלל (בחנוכה) בין מצוות עשה וסבור איפוא שאמירת הלל היא מצוה דאורייתא. נגד דעה זו פונה הרמב"ם (משנה תורה, הל' חנוכה פ"ג ה"ה וספר המצות שורש א), כאשר הוא אומר: שמצות הלל בחנוכה היא מדברי סופרים בלבד (עם זאת הוא פוסק — במשנה תורה שם — שמברך עליו אקב"ו כדרך שמברך על המגילה ועל העירוב, "שכל ודאי של דבריהם מברכין עליו", והרמב"ם ממשיך (שם) "ולא הלל של חנוכה בלבד הוא מדברי סופרים אלא קריאת הלל לעולם מדברי סופרים בכל הימים". הראב"ד (שם) מעיר לדברי רמב"ם אלה "ויש בהם עשה מדברי קבלה שיר יהיה להם" (ועי' כסף משנה שם).

הרמב"ן (בס' המצות שם סי' ט) אינו מבין, למה הרמב"ם מתפלא על דברי החכמים כגון הבה"ג, הכוללים מצות הלל בין מצוות עשה מדאורייתא, ואומר: "זהפליאה שאמר הרב ז"ל והתבוננן והתפלא היאך נחשוב קריאת הלל ששיבת בו דוד לקל ומשה רבנו ציונו בה וגם בעיני יתפלא מאמר הרב שהוא עצמו ז"ל מנה מצות תפלה... וידוע כי בתלמוד אומר תמיד תפלה דרבנן ומפורש אמרו (ברכות לג) אנשי כנסת הגדולה תקנו להם לישראל ברכות קדושות והבדלות... וכבר ביאר הרב כל זה בפרק ראשון מהלכות תפלה אמר מצות עשה להתפלל כל יום... אם כן למה יתפלא על הלל שנצטוו למשה בסיני שיאמרו ישראל שירה במועדים לקל שהוציאם ממצרים וכו'". נראה איפוא

2. בענין זה דרש הרב בצלאל זולטי זצ"ל, זמן לא רב לפני פטירתו, בבית הכנסת "אוהל רבקה" בירושלים והוא פסק, שאין הקהל יוצא ידי חובתו אם הוא רק שומע את החזן (לא ידוע לי, אם דרשה זו הודפסה באחד מספרי הרב).

3. גם בענין זה באנציקלופדיה תלמודית שם טורים שצב-שצה.

שהרמב"ן סבור שמצות הלל מדאורייתא. על זה אמנם מעיר ר' אריה ליב (מזיסל הורביץ ("המליץ" על הרמב"ם) במרגניתא סבא (שם על הרמב"ן), שהוא לא הבין את דברי הרמב"ן נגד השגת הרמב"ם על בה"ג, והוא א"כ סבור, שמצות הלל תמיד מדרבנן בלבד. מכל המקורות הנ"ל מסתבר, ששאלה זו, אם אמירת הלל מדאורייתא או מדרבנן למעשה לא נפתרה ולכן חשובים דברי הגהות מיימוניות (על הרמב"ם הל' חנוכה) המוסר את דעת רבו מהר"ם מרוטנבורג: "אם דילג ושכח אות אחת נמצא שלא גמר את ההל", לאמור מי שלא אמר אות אחת, לא קיים את מצות הלל כהלכתה ולכן מי שלא אמר פסוקים שלימים — כאשר הוא אינו חוזר כל פעם "הודו" או "אנא ה'" — על אחת כמה וכמה.

נבדוק כעת את דעת הפוסקים בענין אמירת הפסוקים שבהם אנו דנים. כבר רב עמרם גאון⁴ קבע בקשר לאמירת הלל בראש חודש: "...ומתחיל החזן ומקריא הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו ועונין אחריו. ועוד יאמר נא ישראל כל"ח ועונין אחריו. יאמרו נא בית אהרן כל"ח ועונין אחריו. יאמרו נא יראי ה' כל"ח ועונין אחריו. שני מנהגות הם, יש שעונין אחריו מה שהוא אומר, ויש שעונין אחריו הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו בכל פסוק ופסוק עד ד' פסוקים⁵... ומקריא ש"ץ אנא ה' הושיעה נא ועונין אחריו מה שהוא אומר, ועוד אנא ה' הצליחה נא ועונין אחריו מה שהוא אומר...".

הרי"ף (למס' סוכה לח) מזכיר אמנם רק חלק מהפסוקים, אך גם הוא אומר במפורש "הוא (החזן) אומר אנא ה' הושיעה נא והן אומרים אנא ה' הושיעה נא...".

גם בבית ספרו של רש"י⁶ סבורים שהציבור חייב לחזור על הפסוקים הודו לה' וכו', יאמרו נא וכו' ואנא ה' וכו'. וכך נאמר בס' הפרדס⁷: "...וקורא [הגדול] הודו לה' כי טוב וגו' ד' מקראות ועונין כולם אחריו הודו לה' (עד) [על] כל מקרא ומקרא... וכשמגיעין לאנא ה' קורא הגדול לבדו אותן שני מקראות וכופלן והן עונין אחריו כל קריאה וקריאה...".

בספר האורת, המתייחס לשאלה הנדונה בקשר לאמירת הלל בליל הסדר, נאמר (בהל' ארבע כוסות⁸) "...ועונה הגדול שבקוראים וקורא הודו ארבע מקראות של אחריו ושאר הקוראים אחר כל מקרא ומקרא אומרים הודו...", ולגבי אמירת הלל המצרי בליל

4. הוצ. וורשא 1865, לג ע"א, הוצ. פרומקין, ירושלים תרע"ה, ח"ב עמ' סד, ומהדורת גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' פז.

5. רע"ג אמנם אינו מתייחס לשאלה, אם גם לפי מנהג זה — שהוא כאמור המקובל ברוב בתי הכנסת האשכנזיים — חייב הציבור לומר בלחש לפני שהש"ץ אומר את שלושת הפסוקים יאמר נא, יאמרו נא וכו'.

6. דעת רש"י עצמו תובא בחלקה השני של סקירה זו, כאשר תידון הבעייה של "עניית" הציבור על כל אחד מהפסוקים הודו לה' וכו' ושני הפסוקים אנא ה' וגו' בחג הסוכות.

7. מהד. עהרענרייך, עמ' נד, הל' פסח.

8. לבוב תרנ"ט, עמ' 194.

הסדר נאמר⁹ (שם): "...והלל המצרי אומר על כוס רביעי עד ואמת ה' לעולם הללויה ועונה הגדול שבקוראים וקורא הודו וכל המקראות שאחריו ושאר הקוראים עונים על כל מקרא ומקרא הודו..."

הרמב"ם (הל' חנוכה פרק ג, יג-יד) פוסק, שהקהל חוזר על הפסוק הללו את ה' כל גוים וכן על אנא ה' הושיעה נא ואנא ה' הצליחה נא ואינו מזכיר את ארבעת הפסוקים הודו לה' עד יאמרו נא יראי ה', כאשר הלחם משנה (שם) מסביר עובדה זו במנהגים השונים שהיו קיימים בעבר והוא מוסיף, שאין ספק, שגם הרמב"ם סבור, שגם על פסוקים אלה היו חוזרים.

גם המנהיג¹⁰ מסכים לדעה, שהקהל חוזר על כל אחד מהפסוקים, כאשר הוא מבחין בין מנהג שהיה נהוג בספרד, פרובנס וצרפת, שלפיו חזרו על כל פסוק בהודו לה' לעומת מנהג אחר "יש שעונים מה שהוא אומר" (לאמור יאמרו נא וכדומה).

הרא"ש (על מס' סוכה לח) מזכיר את הפסוקים הודו לה', אנא ה' הושיעה נא ואנא ה' הצליחה נא שעליהם הקהל חוזר, אך מותר להניח, שגם הוא דרש לחזור בצורה זו או אחרת גם על הפסוקים יאמרו נא וכו'.

הטור (או"ח הל' ר"ח תכב) קבע במפורש, שיש לחזור לע כל הפסוקים, וכך הוא אומר: "...וקורא ש"ץ לבדו הודו והקהל עונים אחריו הודו וקורא פסוק יאמר נא ישראל והקהל עונים אחריו הודו וכן יאמרו נא בית אהרן ועונים הקהל אחריו הודו וכן יאמרו נא יראי ה' ועונים אחריו הקהל הודו... ואומר ש"ץ אנא ה' הושיעה נא ועונים אותו הקהל אחריו וכן אנא ה' הצליחה נא..."

הבית יוסף (שם) הולך בעקבותיו תוך פירוש המנהג ואיזכור הר"ן המציין שהמנהג לא הוזכר בתלמוד (כאשר אז כזכור היה קיים מנהג אחר), ואילו ר' יוסף קארו (שם) אינו מפרט אלא פוסק, ש"בענין הפסוקים שכופלין בו וכן שש"ץ אומר והקהל עונים אחריו, כ"מ (כל מקום) לפי מנהגו".

הגר"א (מעשה רב, הל' ר"ח, סי' קיב) מבחין בין ראש חודש (יום שמדלגין), שבו אומר הש"ץ לבד יאמר נא ויאמרו נא והציבור שומעין ועונים הודו, לבין "ביום שגומרים גם הציבור אומרים כל הפסוק (ז"א יאמר נא, יאמרו נא וכו') עד חסדו".

דעה אחרת שוב מביא המגן אברהם (או"ח תכב), הקובע שהקהל "צריך לשמוע יאמר נא וכו' מפי הש"ץ כשומע כעונה ואם לא שמע לא יצא ומוטב שיאמרו בעצמו בנחת". מדברים אלה ניתן שוב ללמוד, שכל אחד מהקהל חייב (לפחות) לשמוע כל מלה, ומוטב שיאמר כל פסוק בעצמו בנחת, וזהו כנראה המנהג שהוא המקובל ברוב בתי הכנסת, שהקהל אומר בנחת, ז"א בלחש, כל פסוק יאמר נא, יאמרו נא וכו' לפני שהחזן מגיע אליו.

גם מדבריו של רבי יחיאל מיכל עפשטיין (בערוך השולחן או"ח תכב) אפשר להסיק, שגם הוא סבור שהקהל חייב "לענות", כי הוא אומר: "דבר פשוט כשאומר הלל ביחיד לא

9. וראה גם סידור רש"י, סי' שמט, עמ' 190. מחזור ויטרי, עמ' 286.

10. מהד. י. רפאל, הל' הלל, עמ' רנג.

יאמר הודו אחר יאמר נא ישראל יאמרו נא בית אהרן ויאמרו נא יראי ה' הודו לה' כי טוב וגו' וזה אינו אלא בציבור או לפחות שהם שלושה דאחד אומר יאמר נא וגו' והשנים משיבים ולא כשהוא יחיד...".

גם החפץ חיים (משנה ברורה סי' תכב ס"ק כ) בדעה, שהקהל חייב לענות וטוב יותר שהוא גם אומר את הפסוקים יאמר נא, יאמרו נא וכו', כי אלה דבריו: "וכן בפסוקים וכו' והקהל עונים אחריו וכו', עיין בטור שהש"ץ אומר הודו לה' וגו' והקהל עונים אחריו הודו וגו' והוא אומר יאמר נא וגו' והקהל עוני אחריו הודו וגו' וכן ביאמרו נא בית אהרן ויאמרו נא יראי ה' וכתבו האחרונים דאף דאמירת יאמר נא ישראל וגו' יאמרו נא בית אהרן וגו' יאמרו נא יראי ה' וגו' יוכלו הצבור לצאת במה ששומעין מפי הש"ץ דשומע כעונה מ"מ טוב יותר שיאמרו בעצמם בנחת דלפעמים אינו מכוון וכן נוהגים כהיום".

חשיבות מיוחדת יש לבעיה שעוררנו באמירת הלל בחג הסוכות שבו קשורה מצות הנענוע בלולב באמירת הפסוקים שבהם עסקנו, או לפחות חלק מהם. אמנם יש בנענוע הלולב מנהגים שונים אצל בני העדות השונות, אצל האשכנזים ואצל החסידים (לקבוצותיהם), אך כולם מסכימים עם ר"ע מברטנורא (פ' לולב הגזול, משנה ט), ש"כל לולב שיש בו ג"ט (שלושה טפחים) כרי לנענע... מצוה בנענוע"¹¹, ולכן שואלת המשנה (שם) היכן מנענעים. בתשובה על שאלה זו ואנו מוצאים (שוב), שבתקופת המשנה היה מנהג מיוחד, שעליו היו חילוקי דעות בין התנאים כדלהלן: "והיכן היו מנענעין בהודו לה' תחלה וסוף ובאנא ה' הושיעה נא דברי בית הלל. בית שמאי אומרים אף באנא ה' הצליחה נא. אמר ר' עקיבא צופה הייתי ברבן גמליאל ורבי יהושע שכל העם היו מנענעין והם לא נענעו אלא באנא ה' הושיעה נא".

אליבא דבית הלל מנענעים איפוא שלש פעמים ואליבא דבית שמאי ארבע פעמים, אך עדיין לא ברור, מה זה "הודו בתחלה ובסוף". גם בענין זה יש דעות שונות. רש"י (על המשנה סוכה לז, ב) מפרש הודו שבתחלת הפרק (דהיינו הראשון של ארבעת הפסוקים שבהם אנו עוסקין) והודו שבסוף הפרק בסוף ההלל (לאמור אחרי הפסוק קלי אתה ואודך), כי "מן הודו (הראשון) עד סוף הלל חדא פרשתא במנין פרשיות של ספר תהלים", ואילו התוספות (שם, ד"ה בהודו לה' תחלה וסוף) מביאים, מבלבד דעתו של רש"י, דעה של יש מפרשים "תחלת הפסוק (תחלת הודו) וסוף הפסוק (כי לעולם חסדו) (וראה גם קרבן העדה בירושלמי סוכה פרק ג הלכה ח, האומר במפורש "תחלת המקרא וסוף המקרא כי לעולם חסדו"), אך התוספות מבטלים דעה זו: "ולאו מלתא היא אלא בהודו מנענע פעם אחת"¹² (שלא יתכן לנענע בפסוק אחד פעמיים).

רב עמרם גאון¹³ (וכן בה"ג והלכות ראו) מביא את לשון המשנה בלבד, ואילו רב

11. ועניין תוספות יו"ט על אתר המפרש את "המקורות" למנהג זה וראה גם פני משה על הירושלמי, סוכה פ"ג משנה ח.

12. עד כאן התוספות — לפי המשנה והגמרא — אלא שהם מביאים גם מנהג שהיה מקובל בזמנם — ראה להלן.

13. מהר. גולדשמידט, עמ' פג.

סעדיה גאון¹⁴ מפרש "הודו לה' כי טוב ראשון והודו לה' כי טוב האחרון". ברם באוצר הגאונים (מס' סוכה שם) מובאת תוספת בשם רב סעדיה גאון, המאזכרת גם אצל רי"ץ גיאת¹⁵ ואצל המנהיג¹⁶, שבמקום שכופלין אנא ה' הושיעה נא מנענעים בו שתי פעמים "נמצא הנענוע ו' פעמים" (כולל את הנענוע בברכת נטילת הלולב, שגם לגביו יש חילוקי דעות).

בס' הפרדס (עמ' רלט) ובשבלי הלקט (סי' שסז) מובא מנהגו של רבנו שלמה (רש"י) שנענוע ב"הודו של יאמר נא" (הודו תחלה) ו"בהודו בסוף הלל", אבל "שליח צבור רבנו מרדכי" (?) ניענע בתחלה [בהודו] ובסוף בחסדו (ז"א פעמיים באותו פסוק). גם במחזור ויטרי מובאים שני המנהגים, כאשר המנהג לנענע בהודו הראשון ובהודו שני אחרי ברוך הבא מובא דוקא בשם "יש אומרים", ואילו בס' האורה ובסידור רש"י אין כלל הסבר למלים "תחלה וסוף", ברם, גם בס' הפרדס ובס' האורה מדובר על ארבעה נענועים.

גם אצל הרמב"ם (הלכות לולב פ"ז הל' י). אין הסבר ל"תחלה וסוף", בעוד שהגהות מיימוניות (שם) שוב מביא את שתי הדעות ופוסק "ויש לעשות כדברי שניהם להחמיר". גם הראב"ה מביא את שתי השיטות. לגבי השיטה הראשונה, שהוא מביא אותה על פי רש"י, הוא אומר "עיקר"¹⁷, ואילו את השיטה השנייה "יש מפרשים תחלת הודו וסוף כי לעולם חסדו" הוא שולל.

העיטור פוסק (בהל' ערבה להלכה¹⁸) עפ"י הגמרא במס' סוכה, שהקהל עונה במלים שהש"ץ אומר, ז"א על הללויה עונים הללויה ועל הודו הם עונים הודו, ובפרק אחר (בהל' עץ עבות¹⁹) הוא מביא עפ"י המשנה את דיני הנענוע "מנענעין בהודו לה' וכו' וכן הלכתא" והוא מוסיף, ש"עיקר הנענוע בהלל" ורק מי שאין לו לולב, בזמן שהוא מתפלל תפילת הלל מנענע בשעה שהוא מברך על נטילת לולב כי נענוע זה הוא מעין הפסקה בין הברכה לבין תפילת הלל.

המנהיג²⁰ מאירך סבור, שגם בזמן נטילת הלולב מנענעים, מלבד הנענוע בשעת ההלל — "זולתי אותו נענוע בהלל" — בהודו לה' תחלה וסוף ובאנא ה' הושיעה נא, והוא מסכם, כמו ר' סעדיה גאון (באוצר הגאונים, ראה לעיל), שמנענעים שש פעמים. דעה מיוחדת מביא ר' חיים פלטיאל²¹ (בן ברוך ממידברג). גם הוא אומר, "דעיקר

14. מהד. דוידזון, אסף ויואל, עמ' רלו.

15. הוצ. במברגר, פירטא תרכ"א, עמ' קיא.

16. מהד. רפאל, עמ' שצח-שצט.

17. ראה גם את המרדכי למס' סוכה (עמ' 48), המביא את העניין במלים "ולראב"ה נראה עיקר".

18. למברג 1860, חלק ב, מא ע"ב (בטור השני).

19. שם, מ ע"ב (בטור השני).

20. הוצ. ברלין תרס"ו, סט ע"א. מהד. רפאל, עמ' שצח.

21. מנהגי רבי חיים פלטיאל (מגדולי הדור בשנות ה' אלפים ל-ס) מובאים אצל ד. גולדשמידט, מחקרי

תפילה ופיוט (ירושלים תש"ם, עמ' 38-60, כאן עמ' 46). המהדיר מציין, שר' חיים פלטיאל השפיע על

ר' אברהם קלוזנר, שמצדו כידוע השפיע על המהרי"ל.

מצות הלולב הוא הנענוע" ומציין ש"מנענע²² בהודו תחלה וסוף ובאנא ה' הושיעה נא תחלה וסוף", כאשר ביטוי זה "תחלה וסוף" לגבי אנא ה' הושיעה נא אינו ברור. עוד דעה אחרת אנו מוצאים אצל ר' יום טוב אשבילי, הריטב"א²³ ור' אהרן מלוניל באורחות חיים (ח"א עמ' רנו). מדבריהם מסתבר שמנענעים חמש פעמים (גם ללא הנענוע בעת נטילת הלולב): בהודו הראשון בתחילת הפרק פעם אחת, באנא ה' הושיעה נא פעמיים ובהודו האחרון בסוף הפרק ("כשאומר קלי אתה ואורך אלקי ארוממך" — כך הריטב"א) שוב פעמיים, כי כך נאמר באורחות חיים: "היכן היו מנענעין בקריאת הלל בהודו לה' תחלה וסוף פי' בהודו בתחלת המזמור ובהודו אחרון שבסוף וכן פי' הר"פ ז"ל" (כנראה רבנו פרץ — ראה להלן) "וכן כתבו רוב החכמים ז"ל ובאר הר' יום טוב אשבילי ז"ל ואינו מנענע אלא פעם אחת אע"פ שהקהל כופלין אותו ואינו אלא שעולה להם במקום קריאת הלל וכשם שאין הקריאה צריכה נענוע כך העניה אבל האחרון נראה שאינו דרך עניה אלא דרך קריאה ממש שכופלין אותו לעניינו כדרך שכופלין אנא השם ומנענעים בו פעמיים כך מנענעים בהודו בתרא ב' פעמים וכן נהגו וכן עיקר מפי רבנו נ"ר...".

זאת גם דעתו של ר' יוסף קארו (או"ח תרנ"א ס"ח), שבהודו הראשון מנענעים פעם אחת, ואילו בהודו שבסוף וכן באנא ה' הושיעה נא שכופלים אותו מנענעים פעמיים בכל אחד.

כל הפוסקים שהבאנו עד כאן כמעט אינם מתייחסים לפסוקים יאמר נא ישראל, יאמרו נא בית אהרן ויאמרו נא יראי ה', לא לשאלה, אם מנענעים בזמן אמירתם ולא לשאלה, אם עונים עליהם בהודו לה' או במלים שאומר הש"ץ. המקור הראשון שבו מצאתי בירור לשאלות אלה הוא התוספות (סוכה לז, ב ד"ה בהודו לה' תחלה וסוף) וזה לשונם: "ועכשיו שנהגו ששליח צבור אומר יאמר נא ישראל והצבור עונין הודו וכן ביאמרו נא יראי ה' הצבור מנענעים על כל הודו והודו שעונין אבל שליח צבור לא ינענע וי"א דאף שליח צבור מנענע אגב צבורא שעונין בכל פעם ופעם ומנענעין, מנענע נמי שליח צבור ביאמר נא וביאמרו נא וכו'". אין איפוא ספק, שהתוספות מחייבים את "העניה" בהודו על כל אחד מהפסוקים אחרי "הודו בתחלה" וכן את הנענוע בשעת "עניה" זו²⁴.

הרא"ש (פרק לולב הגזול סי' כו) מצטט, אחרי שהביא את הדעות השונות בענין הודו בתחלה ובסוף, את דברי התוספות (תוך הוספת הפסוק יאמרו נא בית אהרן שאינו מופיע בתוספות) ופוסק גם הוא, ש"הצבור מנענענים בכל הודו והודו שיאמרו". גם רבנו

22. החזן בלבד? כי הוא אומר "והחזן אוחז לולב בידו עד שיגמרו את ההלל ומנענע וכו'".

23. חידושי הריטב"א, מסכת סוכה, בעריכת הרב א. ליכטנשטיין, מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ח עמ' שנו.

24. שלא כמנהג המקובל באזכנו, שלפיו אינם מנענעים בפסוק השלישי והרביעי, אלא רק בזמן ה"עניה" על יאמר נא ישראל, כמו שגם הש"ץ אינו מנענע בזמן אמירת פסוקים אלה (אך ראה הגה' אשרי לרא"ש הנזכר).

ירוחם (ס' תולדות אדם וחווה, נתיב ח' ח"ד, דף ס) מביא את דברי התוספות (כלשון הרא"ש). אבודרהם, שמביא (בסדר תפלת סוכות ופירושה²⁵) על פי בעל המנהגות (ר' אשר מלוניל), חידושי הרב"ש²⁶ והתשב"ץ (ראה להלן) טעמים שונים לנענוע באנא ה' הושיעה נא ולא באנא ה' הצליחה נא, מדבר גם על שישה נענועים ומזכיר אף הוא את דברי הרא"ש ואת התוספות, אך מסיים "ומיהו העולם אינו נוהג כן" (דבר שהוא תמוה, לאחר שאבודרהם קיבל לא מעט מהרא"ש ושניהם חיו בספרד).

גם רבנו נסים (הר"ן על הרי"ף, יח, ב בדפי הרי"ף בר"ה בהודו לה' תחלה וסוף) שולל את דברי התוספות: "...ואינו מחוור שכיון שעונין הצבור הודו אינו אלא כדי לצאת מיאמר נא ויאמרו נא²⁷ כשם שיאמר נא ויאמרו נא אין צריך נענוע כך עניית הודו אינה צריכה נענוע ולפיכך אין מנענעין בהודו לה' תחילה אלא פעם אחת אבל בהודו לה' שבסוף שכופלים אותו ש"ץ והצבור מנענעין בו על כל פעם ופעם וכן באנא ה' הושיעה נא וכן נהגו".

רבנו פרץ (בתוספות רבנו פרק סוכה לז, ב) לעומת זאת מביא גם הוא את התוספות "ועכשיו שנהגו העולם שהש"ץ אומר יאמר נא וכו'" ופוסק, שעל כל אחד משלושת הפסוקים האלה הקהל עונה בהודו ומנענעין.

אצל המהרי"ל²⁸ יש הבחנה מיוחדת: "כשהוא היה ש"ץ היה מנענע את הלולב רק ביאמר נא ולא בשני יאמרו נא. אכן כשאומר (אולי צ"ל: כשאחר) [היה] ש"ץ אז הוא מנענע גם בהודו שעונה אחר שני יאמרו". מאבחנה זו רואים, שהמרי"ל ענה לפחות על חלק משלושת הפסוקים בהודו ונענע.

הרשב"א (סוכה נח, ב) אינו מזכיר את הפסוקים הנ"ל כלל, אך קובע, שבהודו האחרון — בניגוד להודו הראשון — מנענעים פעמיים כמו שמנענעים פעמיים באנא ה' הושיעה נא. גם התשב"ץ²⁹ אינו מזכיר את הפסוקים יאמר נא ויאמרו נא אלא מציין: "כמה פעמים מנענעים בלולב. תשובה, בשעת נטילה קודם קריאת הלל פעם אחת ובהודו א' פעם אחת ובאנא ה' הושיעה נא פעמיים וכזה הוא הסכמת האחרונים בלא שינוי מנהג. ובהודו האחרון הוא שנשתנה המנהג שיש כופלין אותו לעולם ויש מקומות שאין כופלים אותו לעולם. ולפי זה מקומות שכופלין אותו מנענעים בו שתי פעמים ובמקומות שאין כופלין אותו מנענעים בו פעם אחת לפי שחיוב הנענוע הוא תלוי בקריאתו אם כופלין מנענעים בכל פעם שכופלין ואם פושטין אין חייבין לכופלו כדי להוסיף נענוע שהנענוע תלוי בקריאה ולא שהקריאה בנענוע כי אין לנו בגמרא חיוב במספר הנענועין". והוא

25. דפוס ווארשא תרל"ה, עט ע"ב, ואבודרהם השלם, ירושלים תשכ"ג עמ' צט.

26. לפי הודעת פרופ' י. תא שמע (ואני מודה לו על הודעה זו) זיהותו של רב"ש זה אינה ידועה.

27. עלי להודות שלא ירדתי לסוף דעתו של הר"ן — למה כוונתו במלים "לצאת מיאמר נא וכו'", אך בכל

אופן ברור, שהוא אינו מחייב נענוע לא בפסוקים אלה ולא ב"ענייתם" בהודו וכו'.

28. דפוס ווארשא, נג ע"ב.

29. למברג תרנ"ח, סי' רח.

מוסיף, שבמיוזקא היו פושטין (לא כופלים) ובברצלונה כופלים "ואנו" (כנראה בצפון אפריקה) נוהגין לכפול "ואתה אל תשנה מנהג המקום ואם תרצה לכפול בלחש בשעה שהצבור קוראין אותו ולנענע עמהם הרשות בידך".

הטור (או"ח הל' לולב סי' תרנא) אמנם מסתפק בקביעה, שמנענעים בהודו בכל פעם שמחזירין אותו הקהל", אך הן הבית יוסף והן הפרישה והב"ח כוללים במלים "בכל פעם שמחזירין אותו הקהל" גם את המנהג (המזכירים אותו כזכור התוספות והרא"ש) שהקהל עונין הודו בכל אחד מהפסוקים שאומר החזן יאמר נא ויאמרו נא ומנענעים בו (אך לא החזן, והרמ"א מביא בדרכי משה את מנהג המהרי"ל שאף הש"ץ מנענע).

בשולחן ערוך (שם ס"ח) פוסק שבהודו הראשון מנענעים פעם אחת, כאשר הרמ"א (שוב) מוסיף (בהג"ה), שמנענעים בכל הודו שיאמרו וכן "וי"א שהש"ץ מנענע ג"כ כשיאמר יאמר נא ישראל וכו' אבל לא ביאמרו נא וכן נהגו" (ואינו מפרט אם הציבור מנענע באמירת פסוק זה), ואילו בהודו שבסוף "שכופלים אותו שליח צבור והצבור מנענעים פעמיים". להגהות הרמ"א "והש"ץ מנענע ביאמר נא" מעיר המגן דוד (ר' דוד הלוי, בעל טורי זהב) "אע"ג שהוא אינו אומר הודו באותו פעם" (ז"א שהציבור צריך לומר הודו) "מ"מ מנענע אגב הצבור" (דהיינו שהציבור מנענע), "והחילוק בין יאמר נא ליאמרו נא — כך ממשיך המגן דוד — נ"ל דכשיאמר יאמר נא ישראל הוא כמו אזכרה לצבור שיאמרו הודו ע"כ (על כן) מנענע עמהם משא"כ (מה שאין כן) ביאמרו נא שאין מדברים על כלל ישראל".

גם ר' יעקב (לורברבוים) מליסא³⁰ פוסק "... סדר הנענועים בהלל הש"ץ ינענע בהודו וכו' וכן ביאמר נא וכו' והצבור מנענעים בכל פעם שיאמרו הודו דהיינו ארבע פעמים שעונין אחר הש"ץ הודו וכן מנענע הש"ץ באנא ה' הושיעה נא בב' פעמים שיאמר והצבור ג"כ מנענעים אבל באנא ה' הצליחה נא אין מנענעים לא הש"ץ ולא הצבור וכן בהודו לה' שבסוף שכופלין את הפסוק מנענעים בו ב' פעמים הש"ץ והצבור". גם הנ"ל פוסק איפוא, שהציבור יענה על כל אחד מארבעת הפסוקים בהודו וינענע שמונה פעמים. לדעה זו מצטרף הערוך השולחן (בהל' לולב סי' תרנא), והוא מוסיף, על פי המגן דוד, "וי"א שהש"ץ ג"כ מנענע כשיאמר יאמר נא ישראל לפי שזהו כמדבר עם הצבור לכן מנענע עמהם... וכך הוא מנהג האשכנזים אבל הספרדים מנענעים רק כריעה ראשונה" (הודו הראשון?), אך הוא גם מעיר "ונראה לי שאם אחד רוצה שלא לנענע ככל הצבור הרשות בידו ואין בזה משום לא תתגודדו...".

החפץ חיים במשנה ברורה (תרנא ס"ק ח-ט) מביא את כל הדעות — של הר"ן והב"י — שלפיהן מנענעים אלא בהודו הראשון אבל לא בהודו שאומרים הקהל אחר שיאמר הש"ץ יאמר נא ישראל או יאמרו נא וגו', אבל גם את דעת הרמ"א שהציבור מנענעים בכל הודו, ואילו הש"ץ אינו מנענע אלא בהודו הראשון, בהודו דיאמר נא שהוא "כמו הזכרה

30. בסדר תפלה עם דרך החיים, סדר נטילת לולב, דיני הנענועים שצריך לעשות.

בצבור שיאמרו הודו ע"כ מנענע עמהם משא"כ ביאמרו נא שאינו מדבר על כלל ישראל" (ראה לעיל את דברי המגן דוד) וכן הוא פוסק³¹.

מסתבר איפוא שרוב הפוסקים האחרונים קיבלו את המנהג שהתוספות ציינו אותו כמנהג שהיה מקובל בזמנם. לכן נראה שרצוי לשמור על מנהג זה גם היום ללא שינוי, לאמור לחזור בהודו (הראשון) על דברי הש"ץ ובאותו הזמן בסוכות לנענע בלולב, לומר בלחש לפני החזן את הפסוקים יאמר נא וגו' יאמרו נא וגו' ולחזור על כל אחד מהם, כאשר החזן אומר אותם, בהודו לה' וגו' ובחג הסוכות לנענע בזמן אמירת פסוק זה, כל אחד לפי המנהג המקובל בקהילתו (כאשר יש שמנענעים רק ב"עניית" ההודו הראשון ויש שמנענעים על כל ה"עניות"). נוסף על כך יש לנענע פעמיים באנא ה' הושיעה נא — כשחוזרים פעמיים על פסוק זה, גם הש"ץ וגם הקהל, אך לא באנא ה' הצליחה נא, ושוב יש לחזור ולנענע פעמיים על הפסוק הודו (האחרון) אחרי זה קלי ואנוהו. והלואי שגם בענין זה נגיע בהקדם למנהג יחיד ומאוחד.

31. וראה גם מש"כ הרב קוק זצ"ל ב"הלכה ברורה" על מס' סוכה לו, ב וב"בירור הלכה", שם עמ' צ-צא.